

יהודי תורכיה והכמיהה לציון

אהרון יפה, מרדכי פלקון

תרומת יהודי תורכיה לארץ-ישראל ולציונות לא זכתה לתשומת הלב הראויה אצל רושמי קורות עמנו. כל הפרסומים על ההיסטוריה של הקהילה היהודית בתורכיה אינם מאירים דיים את חלקה בעלייה וביישוב ארץ-ישראל בעת החדשה. מאמר זה בא למלא, במידת מה, את החסר ולהוסיף כמה שורות לתשבץ המתמלא של תולדות יהודי המזרח בעת החדשה.

העליות היהודיות מתורכיה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה

"הציונים הראשונים במזרח התיכון, אשר שאפו לעלות לארץ-ישראל היו יהודי תורכיה," כך כתב החוקר חיים כהן. "הנוסע היהודי וולף שור, שביקר בעיר מרדין (במזרח תורכיה) בשנת 1875, מספר כי רבים מיהודי העיר רוצים לעלות ארצה, אם שור יצליח לשכנע אגודות יהודיות באירופה, שהוחזקו בעיניהן כעשירות, לתת ליהודי מרדין חלקת אדמה בארץ." עליית יהודי תורכיה הותנתה בסיוע בעלי הון יהודים אירופים, כפי שהייתה עלייתם של יוצאי אירופה בעלייה הראשונה. קודם לכן, בשנת 1747, הקימה קהילת קושטא את 'ועד פקדי וגבירי ארץ-ישראל בקושטא' (פקוא"מ) שהיה בעל חשיבות

שיבות קהילת יהודי תורכיה גדלה במיוחד מאז גירוש יהודי ספרד (1492) ונדידת אלפי מגורשים לרחבי האימפריה העות'מאנית. זו הייתה סובלנית כלפיהם וחיפשה יזמים בעלי קשרים, השכלה והון אשר יעשירו את קופתה, בעיקר עקב קשרי המשפחה והמסחר עם קהילות יהודיות ברחבי אירופה. אין אנו מתיימרים לספר את ההיסטוריה של יהודי תורכיה בתקופה המודרנית אלא להביא קומץ עובדות מייצגות על קשרי היהודים בגלות חשובה זו ועל העלייה לארץ-ישראל.

ד"ר אהרון יפה פרסם עבודות רבות בתחום הגאוגרפיה וההיסטוריה. מרדכי פלקון, חוקר ומתעד של יהדות תורכיה.

היסטורית רבה. תפקיד ה'ועד' היה לממן את הוצאות הפלגת העולים לארץ הקודש. ה'ועד' אף הקים אכסניה ובית מלון קטן ביפו לשירות העולים. אכסניה זו נרכשה בידי ישעיהו אגמן, בן לאחת המשפחות המכובדות והאמידות בקרב יהודי קושטא, ונרשמה על שם כולל הספרדים בירושלים. עד היום, עדיין עומד בית זה על תלו ומשמש כבית כנסת לעולי לוב. הקמת ה'ועד' והאכסניה מלמדים על מעורבות ישירה של ראשי הקהילה במימון העלייה ובעידודה, עוד בטרם הוקמו התנועות הציוניות המאורגנות. פרשייה אחרת, שטרם נחקרה דיה,

היא סיפור עלייתו של ראובן פינטו לארץ, ב-1830, מהעיר יני-שחיר שבמרכז אנטוליה. פינטו קָבַר למונטיפיורי, שהחל אז בתהליך הפרודוקטיביזציה של יהודי ארץ-ישראל. אחת הדרכים לכך הייתה לסייע לתושבים לעבוד בחקלאות ולרכוש קרקע. ראובן פינטו, בן 40 בעלייתו, ניהל את החווה החקלאית שהוקמה באזור חולדה.

קשה להצביע על אזור בתורכיה שתושביו היו ציונים יותר מאלה שבאזור אחר. אם הגדרת המונח 'ציוני' תתמקד בשאיפות לעלייה, הרי שיהודי תורכיה עלו מכל האזורים. הם עלו מאנטוליה התיכונה, איזמיר, תיריה, מילס ומניסה. הם הגיעו לארץ מאיסטנבול ומתראקיה (החבל ממערב לדרדנלים). מספר העולים מאזורים אלה לא היה רב, אך הם היו בעלי ידע תורני רב. בשנת 1841, הקים הרב חיים פאלאצ'י (גדול חכמי תורכיה במאה ה'ט'), יחד עם מזכיר קהילת איזמיר רבי אברהם יהושע יהודה, את 'קופת ארץ-ישראל' באיזמיר. ניסיון לכמת את מספרי העולים מתורכיה לארץ נתקל במחסור במקורות. במפקד יהודי ארץ-ישראל שערך משה מונטיפיורי, בשנת 1855, נמנה מספר לא ידוע של יהודים מאיזמיר. למחייתם הם נתמכו מקרן 'קופת ארץ-ישראל'. כמה משפחות חיו בירושלים וביפו. כותבת על כך ההיסטוריונית חנה רם: "ביפו היו 110 נפשות מעולי תורכיה, ואלה הקדימו בעלייתם את זו של עולי צפון אפריקה."

עיון בשמות החקוקים על מצבות בבתי הקברות בארץ (במיוחד בהר הזיתים ובחברון) מצביע על מספר רב של עולים מתורכיה, ובהם רבנים ותלמידי חכמים. סיכום משוער של מספרם (על פי מקור מיוחד זה) מלמד שבתקופת העלייה הראשונה (1882-1909), עלו כ-300 יהודים ממזרח תורכיה. מבין העולים שהגיעו ממזרח תורכיה בולטים בארץ דווקא יהודי אורפה (שנקראו אורפלים). אלה הניחו את היסודות לענף הבניין בירושלים. עולים אחרים הגיעו מערים כמו סוירק וצ'רמוק.

מבין העולים שהגיעו ממזרח תורכיה בולטים בארץ דווקא יהודי אורפה (שנקראו אורפלים). אלה הניחו את היסודות לענף הבניין בירושלים.

רבני תורכיה שיתפו פעולה ברצון עם תנועת העלייה. מבין הרבנים הידועים מאיזמיר, אדירנה ואיסטנבול בולטים יעקב אלגזי, רפאל יוסף חזן (בעל 'המעלות לשלמה'), יום טוב דנון, יונה משה נבון ודוד חזן. רבנים אלה נבחרו בתורם לשמש בכס הראשון לציון. כן עלו רבנים נוספים מאיסטנבול לירושלים, כמו משה ד' מדינה, יצחק איספניה, צמח נברוני מבורסה, יום טוב אלגזי (המהר"ט), הגאון רבי נסים שלמה אלגזי, וחיים אבולעפיה בעל 'עץ החיים'. היסטוריון של יהדות תורכיה, משה דוד גאון, העריך כי בסך הכל עלו ארצה כ-165 רבנים מכל קצווי האימפריה העות'מאנית.

המרחק הגאוגרפי הקצר, יחסית, והיות ארץ-ישראל מחוז באימפריה העות'מאנית הקלו על העלייה ולא נדרשו הכנות לוגיסטיות רבות או הסתגלות לשפה ולאורח החיים בארץ החדשה.

העליות לארץ-ישראל עם עליית הנאצים לשלטון

הציונית המחודשת, בשנות השלושים של המאה העשרים, הייתה בעיקר תגובה לגילויים האנטישמיים שלא פסחו גם על תורכיה. בולטת במיוחד הפרשה בה הועמדו לדין תריסר יהודים באשמת העלבת המדינה התורכית בזמן מסע הלוויה לצעירה יהודייה בשם עליזה ניגו, שנרצחה בידי מוסלמי על רקע רומנטי. בסופו של דבר, הוברר כי הייתה זו למעשה עלילת דם לה היו שותפים העיתונות והציבור.

בנוסף, התרחשו ב-1934 מספר התפרצויות אנטישמיות, בעיקר בתראקיה (וגם בעיר איזמיר), שכללו מעשי ביזה, סחיטה, מכות ואונס. ניסיונם של השלטונות להגן על יהודי אוזון-קופרו לא צלח וכל יהודי העיר נאלצו לעזוב את בתיהם. גם באדירנה, בה היה מצוי בית הכנסת הגדול והמפואר בבלקנים וממנה יצאו רבנים גדולים, הכריחו הפרעות את רוב יהודיה לחפש מקלט באיסטנבול.

בפני היהודים שחיפשו ארץ מקלט אחרת בתקופה זו ננעלו שערי ארץ-ישראל המנדטורית, ולפיכך חלק מהם היגר לארגנטינה.

תורכיה שמרה על ניטרליות בכל מהלך המלחמה. בזמן המתקפה הגרמנית על פולין וכיבוש מרחבים גדולים בברית-המועצות גברה בה השפעת התעמולה הגרמנית. עם זאת, לא הרחיק המשטר לכת ביחסו ליהודים והעניק להם, כמו לכל האוכלוסייה הלא-מוסלמית, מעמד מוכר ושוויון זכויות באופן רשמי בתנאי שיקבלו את עקרונות החוקה התורכית החדשה

(משנת 1923). בשנה זו גייסה תורכיה עשרים שנתונים לשירות פעיל, ובהם גם יהודים רבים שהיו כשירים לשירות צבאי. אלה רוכזו בגדודים נפרדים, לא קיבלו נשק והועסקו בעיקר בעבודות סלילת כבישים ושדות תעופה.

פעולות 'ועד ההצלה'

תורכיה שימשה באופן מסורתי כגשר בין ארץ־ישראל והלבנט לבין אירופה והבלקנים. חשיבות גשר זה עלתה בתקופת מלחמת העולם השנייה, לעניין בריחת יהודים מאירופה הכבושה. החל מ־1942, פעל באיסטנבול 'ועד ההצלה' של היישוב העברי בראשות חיים ברלס, כשלצדו עקיבא לוינסקי, וניה פומרנץ ואחרים. במקביל, הקימו הקהילה היהודית והארגונים הציוניים ועדת הצלה באיסטנבול ובאיזמיר לסייע ולמתן סעד לפליטים.

התנועות הציוניות חיפשו אז דרכים להעביר בני נוער יהודי לארץ, בדרך לגלית או בלתי לגלית. ידועה ביותר פרשת טביעתה של האנייה 'סטרומה', שהסיעה על סיפונה מאות עולים בלתי לגלים מרומניה, טובעה בים השחור בידי צוללת רוסית וכל העולים על סיפונה ירדו למצולות, פרט לאחד.

ההכרח להציל כמה שיותר יהודים מציפורני הנאצים הביא להפניית רוב הסרטיפיקטים שהיו בידי המוסדות הציוניים אל המועמדים להישלח אל מחנות הריכוז מארצות הכיבוש, ולבני הנוער הציונים בתורכיה נותרו רק סרטיפיקטים מעטים. למרות אילוצים אלה עלו ארצה באופן לגלי כ־700 צעירים וצעירות מתורכיה ועשרות אחרים גנבו את הגבול מסוריה ומלבנון. חלקם אף נתפסו וישבו בכלא חודשים ואף שנים. מוכר הסיפור על קבוצה גדולה של 22 בחורים שנתפסו על ידי שלטונות סוריה בניסיון להגיע ארצה. הם הועברו לכלא חיתורה, מדרום לג'זין שבדרום לבנון, שם ישבו שלוש שנים. בשלהי 1943, מתאר שליח המוסד בלבנון את מצבם החמור של הכלואים, במכתב שהעביר מביירות, ואף על רצח בחור שניסה לברוח משם. "בחיתורה, הנמצאת דרומה מג'זין, נמצא מחנה עבודת כפייה המיועד לזרטרניה (עריקים) מהצבא התורכי. נמצאים בו 100 איש, ביניהם 15 צעירים יהודים שנתפסו בסוריה (היתר היו במבצר רשדיה). מתוך התופת הזו הצליחו לברוח רק שני בחורים... בחור שלישי, בשם ז'ק פסוח, נהרג בניסיון הבריחה".

בני הנוער שהגיעו ארצה עברו הכשרה בקיבוצים ובמושבים, בסיומה התגייסו לפלמ"ח וחלקם הגדול נטל חלק במלחמת הקוממיות בכל גזרות הלחימה. בספירה שנעשתה בפרסומי משרד הביטחון נמנו כ־300 צעירים וצעירות מיוצאי תורכיה שנפלו בקרבות תש"ח.

עקיבא לוינסקי (לימים גזבר הסוכנות היהודית) מי שמילא תפקיד מרכזי בעליית הנוער בתורכיה בתקופה זו, כתב בספר זיכרונותיו, 'בעוז ובענווה', על חלקם של עולי יהדות תורכיה בהתיישבות ובביטחון ישראל: "התרומה הגדולה של הנוער הזה חייבת להיכתב. עשרות ומאות עלו להתיישבות, התגייסו לפלמ"ח ולהגנה ונשאו בעול הביטחון. בהמשך הם נעשו ישראלים לכל דבר. הגיע הזמן לדעת שהנוער הזה הביא עמו מסורת מפוארת."

הערכה נוספת לחלקו של הנוער יוצא תורכיה מבטא מנשה חנה, השליח המרכזי של הסוכנות, בדו"ח מסכם, הכותב כי בשנים 1939–1948 עלו מתורכיה כ־4,500 בחורים ובחורות. "בני נוער אלה", טוען חנה, "עלו ארצה בחלקם בדרכונים וחלקם בצורה בלתי לגלית. אפשר לומר כי באיזמיר לא נשארו בחורים בגיל צבא. חוץ מאלה שנשלחו כבלתי לגליים הושגו 100 דרכונים גם לבני 19, שהיו בגיל גיוס."

פעולתו הנמרצת של מנשה חנה למען עלייה בלתי סלקטיבית נתקלה בהתנגדותו של יו"ר המשרד הארץ־ישראלי בקושטא, אברהם מאיר, שדרש כי המועמדים לעלייה יגישו את בקשות העלייה למשרד, הוועדה תבחן את הבקשות והמועמדים יעברו בדיקה רפואית.

מאחורי הצעה ביורוקרטית זו טמונים זרעי הוויכוח הקשה, שהסעיר את הציבור שנים ארוכות, ביחס למתן קדימות בחילוצם של יהודי אירופה (העלייה הסלקטיבית) שחוו את אימי מחנות ההשמדה הנאציים.

על פעולות עליית הנוער בתקופת מלחמת העולם השנייה העיד עקיבא לוינסקי, כי "בסיכום השנתיים 1944–1945, היו כ־2,031 בני נוער מועמדים לעלייה, מהם זכו לרישיונות 715, ל־284 נאלצו לסרב וכ־700 היו בהמתנה".

במקביל לעלייה הלגלית נמשכו הניסיונות להבריח בחורים לארץ בדרך היבשה (סוריה). לשם כך נשלחו שליחים לאזורי אדנה, מרסין וגאזי־אנטפ. אלה בדקו אתרים ששימשו מסתור לעולים ואפשרויות להברחת הגבול, הן ביבשה והן בים. בני נוער אלה נקלטו בקיבוצים שונים ברחבי הארץ.

מסמכי ההכשרות המגויסות של הפלמ"ח מעידים על השתלבות הצעירים בהכשרות שונות ובהשתתפות בייסוד קיבוצים או בהשלמתם, ובהם גבולות, נחשולים, בית־הערבה, משאבי־שדה, מלכיה, צובה, בית־גוברין, אלמגור וכן שחר – קיבוץ גליל שהתפרק כעבור זמן.

העלייה ההמונית עם קום המדינה

המשטר החילוני בתורכיה ראה בעלייה, בתקופת מלחמת העצמאות, דרך להגברת עוצמתו הצבאית של היישוב העברי

סיפור העלייה הבלתי לגלית הוא סיפור הברחתם לארץ של מאות צעירים חייבי גיוס לצבא התורכי, שנעשה בתוך המבצע הלוגיסטי הגדול של עליית עשרות אלפי יהודים מתורכיה. על פי החוק התורכי נמנעה מהם היציאה מהמדינה עד לסיום שירותם הצבאי. כדי להתמודד עם בעיה זו שכר מנשה חנה, האחראי הישיר על מבצע זה, סירות מבריחים תורכים. בסבבי הבריחה הראשונים העבירה כל סירה כזו כ-20 בחורים, ומאוחר יותר גדל מספרם עד ל-300 בחורים לסבב. רוב הסירות יצאו מנמל איזמיר ומיעוטן מאיסקנדרון.

פרשה טרגית אחרת הייתה פרשת האנייה 'ורול', שעל סיפונה היו 28 עולים. הקברניט סירב להיכנס לנמל חיפה ואילץ את נוסעיו לרדת לסירה קטנה ולחתור לנמל. מאחר ובסירה היה רק עשרים מקומות נאלצו יתר השמונה לשחות בים הסוער. רק שלושה מהם הגיעו לחוף בת-גלים, ואילו חמשת האחרים טבעו בים.

נתיב בריחה נוסף היה בדרך ממרסין לאיסקנדרון. בדרך זו נשלחו קבוצות קטנות בנות שניים עד חמישה בחורים, להם סייעו פעילי התנועה במרסין ובראשם רבה של העיר, חיים עבוד. עבוד היה גם אחראי להעלאת 210 משפחות מהעיירות מראש וגאזי-אנטפ, שבמזרח תורכיה.

קשיי הקליטה של העלייה התורכית

בשל גודש העולים בנמלים ובמחנות העלייה נקלעה המדינה הצעירה לקשיים באספקת מגורים, עבודה ומזון. הפתרונות שנמצאו היו שימוש בכפרים ערביים נטושים, במחנות צבא בריטיים נטושים ולבסוף אף בהקמת מחנות אוהלים (מעברות).

כמו אצל עולים אחרים התאפיינה ישיבת עולי תורכיה במחנות העולים ברצונם להגיע מהר ככל האפשר למגורי קבע. רבים מהם נהרו לירושלים וחלקם התיישב בשכונות קו התפר העירוני: ממילא, ימין-משה, ליפתא, עין-כרם, בקעה ואבו-טור. שכונות אלה נותרו בתום המלחמה נטושות והרוסות למחצה, כשהתשתית העירונית בהן מוזנחת. חומות מגן הפרידו בין בתי השכונות לחיילי הלגיון הירדני. בתנאים אלה נאלצו העולים להתחיל את חייהם בארץ החדשה, אולם המוטיבציה שלהם והרצון העז לשקם את חייהם עזרו לקליטתם המהירה. עולי תורכיה התיישבו גם בערים הערביות הנטושות לוד,

בארץ-ישראל ותגבורת כוח אדם לצה"ל, ועל כן הקשה על עליה מתוך סולידריות מוסלמית עם מדינות ערב. אך לאחר מספר חודשים בלבד מקום מדינת ישראל פתחו שלטונות תורכיה את שערי המדינה ואפשרו, תוך מגבלות מסוימות, לכל יהודי שרצה לצאת לעלות לארץ. התוצאה הייתה יציאה המונית של יהודי תורכיה. הם מכרו או הפקירו את רכושם ועלו ארצה בעשרות אניות שהפליגו מנמלי איסטנבול ואיזמיר לנמל חיפה. בשנים 1948-1949, עלו כ-37,000 עולים (מתוך כ-75,000 יהודי תורכיה). חלק מעולים אלה אף שילם בכספו את הוצאות הנסיעה. עליית האחרים מומנה מכספי עשירי הקהילה. עיירות שלמות התרוקנו לגמרי מתושביהן היהודיים, וביניהן אדירנה וגליפולי.

כ-1,200 יהודים נותרו באיזמיר והקהילה הותירה אחריה עשרות בתי כנסת שבהם רק קומץ מתפללים. מאיסטנבול עלו ארצה כמחצית מיהודיה, שמנו ערב מלחמת העולם השנייה כ-36,000.

את העולים הכינו התנועות הציוניות, שפעלו עדיין במחתרת. אלה נאחזו ברגשות הכמיהה לציון וברצון לשוב למולדת המתחדשת. הקמת המדינה עוררה רגשות משיחיים ואווירת גאולה משכרת. בגבור העלייה מתורכיה הוקם באיסטנבול המשרד הארץ-ישראלי לעלייה, בראשות אברהם מאיר. המשרד עסק בארגון העלייה ובאיסוף כספים. "לעניין העלייה מתורכיה", כותב מאיר בדו"ח, "יש לגשת בזהירות מכיוון שהתורכים רגישים מאוד בקשר לבעיה זו. העבודה מתנהלת בתנאי מחתרת למחצה. אולם התורכים עצמם עוצמים עין, ולכן יש לעשות את העלייה מבלי לתת לדבר פרסום." כדי לאפשר הפלגות סדירות ותדירות של ספינות העולים נשלחו לאיסטנבול מספר שליחים שצוידו בתעודות ספן. תפקידם הוגדר כסיוע בארגון העלייה וליווי הספינות.

סיפור מרתק על הפלגת ספינת עולים כותב גלילי ניסן. הוא יצא על סיפון הספינה 'ארקן', שהגיעה ארצה ב-14.3.49: "האנייה בת 240 טון (סירת מוטור בנויה עץ), יצאה את איסטנבול ב-28.2.49, עם 69 עולים בלתי לגליים (כולם חייבי גיוס לשלוש שנים), צעירים בני שמונה-עשרה עד עשרים וארבע. הם הפליגו לראשונה מאיפ (אחד מחופי קרן הזהב באיסטנבול) לכיוון הבוספורוס, לנמל 'פשה בחצה', ורק מאוחר יותר בלילה עזבו את העיר. אחרי כמה ימים של הפלגה התלקחה סערה והאנייה עלתה על שרטון בקרבת האי סימי. בשל הנזקים היו מוכרחים להישאר ארבעה ימים באי. מים חדרו לספינה ובמשך שנים-עשר יום של הפלגה מהאי לחיפה היו העולים מוכרחים לעבוד במשאבות בלי הפסקה, עד הגיעם לחיפה."

ברקי, פרופ' טובי חיריק, פרופ' עזריה ויקטורש, פרופ' הרול גרסי, פרופ' ג'ק ישראל, ד"ר דני ביטרן, פרופ' חיים אלמוג, פרופ' ז'ק סידי, פרופ' שלמה קלדרון, פרופ' דניאל יחיאש, פרופ' ז'ק יקר, פרופ' בר רוברט איזק ופרופ' שלמה נברו.

בכלל, לא תהיה זו הגזמה לטעון כי עולי תורכיה הסתגלו במהירות לחיי יצירה מלאים בארץ החדשה, כמעט ללא תלונות על קיפוח, וקליטתם והשתלבותם בארץ הן סיפור של הצלחה. בני הנוער הציוני-חלוצי היה בין המניחים יסודות להקמת קיבוצים ומושבים והצטרף לאחרים כהשלמות.

רבים מיוצאי תורכיה ראו בשירות צבאי משימה ראשונה במעלה. זה החל בצעירים שהגיעו בעזרת עליית הנוער, קיבלו הכשרתם בקיבוצים והתגייסו לפלמ"ח, לחמו בגליל ובנגב והיו בין פורצי הדרך לירושלים. חלקם אף נפלו בקרבות. אחרים שירתו בצה"ל והגיעו לדרגות בכירות, כאלופים בן-שושן וגזית, ואחרים השתלבו בחיי העבודה, המסחר והתעשייה בכל חלקי הארץ. יוצאי תורכיה לא בחלו בעבודת כפיים והשתלבו בבניין, בסוורות בנמל חיפה, וכן התגייסו לחיל הספר ולמשטרה. אחרים השתלבו במנגנון הממשלתי הצעיר ואף תפסו בו עמדות בכירות. לאחר מלחמת ששת הימים עלו עוד כמה אלפי יהודים מתורכיה, וגל נוסף הגיע בשנות ה-80. גם כיום עולה מספר קטן של יהודים מתורכיה והסוכנות מפעילה מספר שליחים לעידוד העלייה מארץ זו. כיום חיים בתורכיה כ-26,000 יהודים, רובם באיסטנבול וכ-2,000 באיזמיר. ■

רמלה, יהוד וטירת-הכרמל, וכן בחיפה, באר-יעקב, אור-יהודה, הרצליה, פתח-תקוה, ראשון-לציון וחדרה. ביהוד נבחר אברהם אלטלף, יוצא תורכיה, לתפקיד יו"ר המועצה המקומית למשך שלוש כהונות. העולים הפכו את העיירה ההרוסה למחצה חסרת התשתית וללא בתי ספר מסודרים, לעיירה בעלת בסיס כלכלי איתן וחיי קהילה מפותחים ותוססים.

בין אלה שנטשו את המעברות ובלטו בתרומתם לחברה הישראלית הצעירה היו רבים מיוצאי תורכיה. ביניהם נזכיר את משה סרדינס, מבוני המושב גבע-כרמל שנוסד על טהרת יוצאי תורכיה, ולימים חבר כנסת מטעם מפא"י במשך שלוש כנסות. שתי משפחות ענפות, משפחת אשכנזי ומשפחת מילס מיוצאי איזמיר, יסדו את המושב כרם-בן-זמרה שבגליל העליון. דמות נוספת היה יצחק חננאל, יליד איסטנבול וחבר תנועת 'החלוץ', שזכה לתואר 'איש הגליל' על תרומתו החשובה לייעורו. בולטת גם דמותו של יצחק לוי, יליד מניסה ולימים מנהל השידורים בספרדית-לדינו ב'קול ישראל'. מפעל חייו היה כתיבת האנתולוגיה לשירת יהודי ספרד, וזאת, בנוסף להיותו נעים זמירות ישראל.

עוד עשרות דמויות מיוצאי תורכיה השתלבו בעיתונות הספרדית בארץ, היו מחלוצי תעשיות הטקסטיל והפלסטיקה (משפחת סגול), קבלני בניין, רופאים שהשתלבו ברפואה ובמחקר בארץ, מדענים במערכת החינוך האוניברסיטאי ובתחומי המחקר וההוראה האקדמאית, וביניהם פרופ' יעקב קנטי, פרופ' יחיאל

בקרדיט לצילום בשער האחורי
בגיליון **מפנה** הקודם (54),
הושמט שם העבודה: 'אושפיזין'.
עיצוב: זאב לוי.
צילום: אייל לנדסמן.